

Радянське земельне законодавство і звичаєве право земельної громади Наддніпрянської України в доколгоспному селі (1917 – 1930 рр.)

Досліджені та проаналізовані норми звичаєвого права в земельних громадах Наддніпрянської України і радянського земельного законодавства в 1917–1930 рр.

Ключові слова: селяни, земельна громада, звичаєве право, земельний кодекс.

Исследованы и проанализированы нормы обычного права в земельных обществах Надднепрянской Украины и советского земельного законодательства в 1917–1930 гг.

Ключевые слова: крестьяне, земельное общество, обычное право, земельный кодекс.

Norms of a common law in ground societies of Naddnepryansky Ukraine and the Soviet ground legislation in 1917-1930 are investigated and analysed.

Key words: peasants, ground society, common law, ground code.

Постановка проблеми. У сучасній Україні в аграрному секторі впроваджується ринкова економіка. Трудове селянське господарство може зберегтися й бути конкурентоспроможним в умовах ринкових відносинах тільки об'єднавшись у кооперативи вертикального типу. Інститут земельної громади, як поземельно-господарське і соціальне об'єднання в доколгоспному селі Наддніпрянської України мало ознаки кооперативу вертикального типу. Під таким кутом зору дослідження громади актуальне і необхідне. Для всебічного дослідження необхідно, зокрема, розкрити та проаналізувати норми звичаєвого права, які існували в земельній громаді.

Аналіз досліджень. Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. не отримав належного висвітлення в історіографії [15]. Більшість сучасних істориків-аграрників земельну громаду помилково ототожнюють з дореволюційною селянською общиною і вважають її чимось архаїчним, безмежно відсталим і не вартим уваги [16, с. 141].

Мета статті: дослідити, проаналізувати норми звичаєвого права земельної громади Наддніпрянської України і земельного законодавства в 1917–1930 рр.

Виклад основного матеріалу. Для більшості селян Наддніпрянської України земельна громада була не тільки земельно-господарським об'єднанням, вона значною мірою визначала і світогляд селянина. Однією із сторін світогляду було звичаєве право. Радянська влада скасувала чинність всіх дореволюційних законів. Селянське звичаєве, неписане право зазнало змін в ході революції, але збереглося. Загальні збори земельних громад активно втручалися в норми законодавства, тиснули на нього, змінюючи його.

Земельний Кодекс УСРР, де перелічувалися джерела земельного права, для земельних громад вказав, поряд з іншими, місцеві звичаї, коли їх застосування не суперечило закону [13, ст. 66]. Радянське земельне законодавство не могло відкинути значення правових селянських звичаїв, що в багатьох випадках мали серйозне господарське обґрунтування. «Землекориствання громад в цілому і окремих господарств, а також господарські відносини всередині громад визначаються до цих пір старими звичаями і традиціями» – відзначалося 9 квітня 1925 р. у проекті постанови комуністичної фракції Харківського губвиконкому [11, ф. П-1, оп. 1, спр. 1208, арк. 133]. Адже сам інститут селянського двору – це установа не так писаного, як звичаєвого права, був засвоєний Земельним Кодексом УСРР. Таким чином, в доколгоспному українському селі місцеві селянські звичаї (звичаєве право) продовжували існувати, їх було змушене визнати радянське земельне законодавство і відвести їм відповідне місце у правовому полі.

Земельна громада – поземельно-господарське об'єднання селян Наддніпрянської України (УСРР) в доколгоспному селі (1917–1930 рр.), яке отримало юридичний статус за Земельним Кодексом 1922 р. [13, ст. 10] Первісною клітиною поземельного об'єднання трудових землекористувачів був селянський двір. За Земельним Кодексом земля відводилася у складі земельної громади дворам, а не окремим членам громади [13, ст. 93, 97, 127, 136]. Земельна громада мала право нагляду і контролю за використанням дворами наданих їм земельних наділів [13, ст. 61, 62]. За об'їзником Наркомзему УСРР від 23 вересня 1925 р. земельна громада отримала право встановлювати обов'язкові правила для всіх дворів щодо використання ними земель громади, що давало громаді великі повноваження і можливості на селі [1, с. 122]. В той же час, селянській двір був основною структурною одиницею в земельній громаді, оскільки громада була сукупністю дворів, які користувалися землею громади [13, ст. 43].

Селянським двором вважалось родинно-трудове об'єднання осіб, що гуртом займалися сільським господарством [13, ст. 66]. Таким чином, селянський двір складався з родини, члени якої спільно працювали у своєму господарстві. Там, де не було спільної праці, там не було селянського двору [8, с. 73]. Для існування селянського двору потрібно було три елементи. Ці елементи зазначені у Земельному Кодексі УСРР: родина, спільна праця, єдине господарство [13, ст. 66]. Таке тлумачення поняття «селянського двору» цілком відповідало селянському розумінню двору за звичаєвим правом.

У своїй земельно-розпорядчій діяльності земельна громада зверталася тільки до двору (господарства) і саме тому право на землю селяни могли реалізувати тільки у складі двору. Саме з цих міркувань і Земельний Кодекс, і звичаєве селянське право звертали пильну увагу на склад двору.

Цікаво, що Земельний Кодекс засвоїв такий традиційний елемент селянського звичаєвого права, як приймацтво [13, ст. 52]. Існування такого явища як приймацтво мало економічну основу – збільшення кількості робочих рук у селянському господарстві. Як правило приймаків брали двори непрацездатних, літніх, бездітних селян або вдів. Приймак, увійшовши до складу двору, працював у господарстві не як наймит, а як повноправний член, зацікавлений у добробуті двору. Тому при розділі двору приймак мав право на відповідну долю землі та майна двору. Так, бездітна вдова із села Меліхівки Зміївського району Харківської округи в 1924 р. прийняла до себе приймака М. Бойка. Зазначений приймак, вступаючи до її двору, ніякого майна не мав, але протягом трьох років працював у її дворі. Згодом вдова почала виганяти М. Бойка із двору. Райсудземкомісія, куди він звернувся, ухвалила: «Вступивши через прийоми до складу двору, М. Бойко став повноправним членом цього двору і має право на користування землею та майном у складі цього двору. Якщо вони і далі сваритимуться і спільно господарювати не зможуть, то кожен із них має право вимагати поділу двору» [25, с. 32].

Для вступу до двору приймака, згідно із селянським звичаєвим правом, потрібна була згода всіх дієздатних членів двору, а в земельних громадах з общинною формою землекористування, окрім того, й згода земельної громади, що її мали висловити загальні збори цього поземельного об'єднання [5, с. 102; 13, ст. 93]. Потреба у такій згоді цілком зрозуміла, оскільки вступ приймака до двору зачіпав інтереси як членів двору, так і членів всієї земельної громади (приймаку доводилося виділяти з громадської землі його земельну пайку нарівні з іншими членами громади).

Коли земельна громада відмовляла прийняти приймака в двір, а такий прийом був абсолютно необхідний для двору (двір, наприклад, у випадку селянки М. Гнатенко із слободи Бабаї Харківської округи, складався тільки з однієї вдови і занепадав), то районна земельно-судова комісія могла зобов'язати громаду дати дозвіл на прийом приймака у двір [2, с. 99].

За радянським земельним законодавством, право на землю, що знаходилася в трудовому користуванні двору, а також на будівлі та сільськогосподарський реманент належало всім членам двору, у повному його складі, незалежно від статі та віку [13, ст. 68]. Така точка зору співпадала з селянським звичаєвим правом. Так, в основі інституту селянського двору було уявлення про належність майна двору спільно всім членам двору, склад якого визначався не стільки родинними зв'язками, скільки фактичною участю в господарстві двору (приматом трудового права над правом рідства) [30, с. 7]. Вихід із двору тяг за собою втрату прав на майно і землю в цьому дворі.

Земельний Кодекс УСРР відрізняв майно двору і майно окремих його членів [13, ст. 72, 78]. У цьому випадку погляди Земельного Кодексу і звичаєвого права на майно двору співпадали. Як правило, вважалось, що будь-яка річ, призначена для обслуговування виробничих процесів двору, є спільним майном двору, незалежно від того, хто і чиїм коштом набув цю річ. Так, наприклад, один із членів двору, на зароблені на шахтах Донбасу гроші, придбав трактор «Фордзон». За

звичаєвим правом, хоча трактор був придбаний коштом, що його заробив колишній шахтар поза межами господарства, трактор належав не йому, а всьому двору, оскільки призначався обслуговувати виробничі процеси двору в цілому, а не окремих його членів [9, с. 73]. Якщо мова йшла про речі споживання, то звичаєве право розв'язувало по-іншому. Якщо, наприклад невістка, яка вступила до двору, привела з собою корову, як посаг (хоча ця корова забезпечувала молоком увесь двір) за звичаєвим правом, така корова належала невістці, яка ту корову привела, й у випадку розлучення вона була вправі корову забрати. Посаг, за звичаєвим правом, вважався особистим майном, а не спільним [9, с. 73]. Разом з тим, земельні громади твердо проводили в життя правило про те, що спільним є те майно, яке для двору мало виробниче значення, а майном окремих членів двору вважали тільки речі, призначені для споживання, обслуговування.

Майно, яке мало виробниче значення (житлові та господарські будівлі, живий та мертвий реманент, насіннєвий матеріал) належало двору в цілому, його не можна було передавати у спадщину (заповідати). Це майно повинно було залишитися у складі двору і обслуговувати його виробничі потреби доти, доки існуватиме двір [13, ст. 74]. Дозволялося успадковувати тільки індивідуальне майно окремих членів двору: одяг, взуття, інколи і худобу (як, наприклад, у випадку з коровою).

Земельна громада пильно слідкувала, щоб спільне майно двору не виходило за межі громади. Вона, як правило, не дозволяла успадкування або купівлю будівель на садибі не членами громади, оскільки будівлі були на садибній землі і тоді доводилося вводити в громаду нового власника садиби і наділяти його земельним наділом із земель громади [10, ф. Р-302, оп. 1, спр. 16, арк. 12; 24, с. 48–49].

Селянин Г. Хавроненко із Ізюмської округи, питав: чи можна, продавши будівлі, передати й право на користування землею, де стоять ці будівлі? Правник відповів: «Власник будівель має право продавати їх, кому захоче, але тільки під знесення. А на місці залишаються будівлі тільки тоді, коли земельна громада передасть покупцеві право користування землею, де стоять будівлі» [21, с. 47]. Селянин Величко (Сумська округа) у 1923 р. купив у селянина з іншої громади хату із садибою. Земельна громада не дозволила йому користуватися цією садибою [22, с. 47]. Такі випадки не були поодинаками [11, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 70, арк. 30–31, 64; 19, с. 47; 20, с. 54; 21, с. 54; 26, с. 30; 27, с. 40].

Про права двору щодо порядку користування землею в Земельному Кодексі сказано так: землекористувач (тобто двір) на підставі діючого закону має право на своєму наділі: проводити господарське використання землі в спосіб, вибраний на свій розсуд; будувати, використовувати будівлі для господарських і житлових потреб, але при цьому не порушувати інтереси своїх сусідів [13, ст. 23].

У статуті земельної громади, а особливо у постановах загальних зборів земельних громад, докладніше визначалося, що саме може й що не може робити на своєму наділі двір, який належав до складу земельної громади. Проте, ні в статуті громади, ні в її присудах неможливо було точно перелічити всі випадки, коли двір не міг порушувати інтереси інших членів громади. Визначити в кожному конкретному випадку, чи порушив двір своїм вчинком інтереси сусіда, міг тільки суд [12, с. 13].

Представником двору по його господарським справам був домогосподар, незалежно від статі – чоловік або жінка. Домогосподарем, звичайно, був старший робітник сім'ї, здебільшого чоловік. За радянськими законами домогосподар ніяких особливих прав на землю і на майно не мав. Він мав такі ж майнові та земельні права, як й інші члени двору [13, ст. 69]. У випадку недбайливого господарювання, що вело до розорення двору (пияцтва, марнотратства), домогосподар, по заяві членів двору і з висновком сільської ради міг райвиконкомом бути замінений іншою особою зі складу того ж двору [13, ст. 70; 26, с. 46].

Земельний Кодекс вказував на сільську раду, що мала дати свій висновок відносно заміни домогосподаря, а в реальному житті, згідно з нормами звичаєвого права, це питання вирішували загальні збори земельної громади. Втім, такі випадки на Наддніпрянщині траплялися дуже рідко. Так, 24 травня 1928 р. загальні збори Вилівської земельної громади Соколовської сільської ради Зміївського району розглядали заяву Г. Обозного про відмову його від функції домогосподаря і передачу цих повноважень дружині – Є. Обозній. Ухвалили: «Відмовити, так як Г. Обозний господарство веде раціонально. Якщо ж всі повнолітні члени двору заявлять, що Г. Обозний веде господарство неправильно (ст. 70 Земельного Кодексу УСРР), то громада може замінити господаря двору іншим членом того ж самого господарства» [11, ф. Р-1940, оп. 1, спр. 38, арк. 6].

Громада, за звичаєвим правом, вважала за можливе втручатися в ті розпорядження домогосподаря, котрі вели до розорення двору. Звичаєве право через земельну громаду обмежувало дії домогосподаря на розпорядження майном. В цьому відношенні майно могло бути

двох видів: родинне (сімейне) і набуте. Набуте вважалося власністю домогосподаря, і він міг розпоряджатися ним за власним розсудом. Родинне майно знаходилося тільки в управлінні домогосподаря. Громада стежила, щоб це майно не виходило за межі громади.

Необхідно зазначити, що родинне майно двору не могло бути відібране за борги окремих членів двору, зокрема через борги домогосподаря, зроблені ним для задоволення власних потреб [13, ст. 72]. Таку ж норму передбачало і селянське звичаєве право [9]. Наприклад, якщо хтось із членів двору, в тому числі й домогосподар, позичив гроші у свого сусіда та придбав собі на ці гроші новий одяг, то виплачувати такий борг повинен був не двір у цілому, а той, хто цей борг зробив. Але коли домогосподар взяв позику в сільськогосподарському банку на землевпорядження або на поліпшення господарства, то такий борг виплачував весь двір, відповідаючи всім своїм майном (а не тільки домогосподар, який ту позику взяв). Отже, двір відповідав за борги своїм майном тоді, коли ці борги були зроблені в інтересах всього господарства [8, с. 79].

Право спадщини зовсім не поширювалося на землю та на родинне майно двору, смерть домохазяїна не була підставою для наслідування: померлого домохазяїна заступав новий, а двір як господарство існував собі й далі. Майно вимерлого двору передавалося органам соціального забезпечення, земля переходила у розпорядження земельної громади, яка цією землею наділяла безземельних або малоземельних членів громади [4, с. 126; 6, с. 102; 13, ст. 63; 21, с. 47].

За звичаєвим правом опіка над неповнолітніми сиротами-членами двору призначалася загальними зборами громади. Радянське право формально переклало на сільську раду обов'язок призначати опікуна [13, ст. 71]. Але численні факти із життя земельних громад Наддніпрянської України свідчать, що опікунів визначали загальні збори громади. Так, 9 жовтня 1927 р. загальні збори Африканівської земельної громади Григорівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи слухали питання про вибори опікуна над сиротами Крафта. Ухвалили: «Вибрати опікуном Т.І. Кейтеля, котрому доручається вести сирітську справу без шкоди майна сиріт» [11, ф. Р-1496, оп. 1, спр. 9, арк. 97]. Подібні ухвали не поодинокі [11, ф. Р-515, оп. 1, спр. 65, арк. 49; ф. Р-1572, оп. 1, спр. 72, арк. 6; ф. Р-1575, оп. 1, спр. 51, арк. 22, 37, 38; ф. Р-1576, оп. 1, спр. 1, арк. 25; ф. Р-3772, оп. 1, спр. 3, арк. 63; ф. Р-3772, оп. 1, спр. 62, арк. 53]

Кожний повноправний член двору мав право вимагати поділу господарства, до якого він належав, але тільки за умови і можливості організації членами двору, що відокремлюються, нового життєздатного господарства. В інших випадках дозволялося ділити тільки майно двору [14, ст. 75]. Не мали права вимагати поділу двору неповнолітні члени господарства (до 18 років) і ті особи, що протягом більш ніж двох сівозмін (6 років) не працювали в господарстві або не давали коштів на його ведення [13, ст. 76].

Причини поділів дворів буди різні. Намагання заможних дворів зберегти за собою лишки землі, уникнути від надмірного оподаткування єдиним сільськогосподарським податком; нерівний склад працездатних членів в окремих родинах – членах одного двору і небажання ділити сільськогосподарську продукцію поміж усіма членами двору, що приводило до сварок; розлучення; суперечки між батьками та дітьми з приводу того, як краще господарювати. Остання причина була найпоширеніша. Адже утворювалася нова сім'я. Сімейна пара була первісною трудовою одиницею двору. Для її нормального розвитку необхідний був певний простір господарської діяльності. Тобто, утворивши сім'ю, необхідно було її забезпечити матеріально. Відсіля і поділ, вихід із батьківської сім'ї. Звісно, поділ рідко відбувався спокійно. Як правило, йому передували непорозуміння, потім сварки. Жити разом ставало неможливо і двір ділився.

Регулювання поділу дворів постановою ВУЦВК від 13 квітня 1922 р. було покладено на районні земельно-судові комісії [13, ст. 180]. За звичаєвим правом ця сфера поземельних стосунків відносилася до компетенції земельних громад. Тому в житті українського села у 1920-х рр. розв'язання побутових земельних суперечок, зокрема і розділами дворів, фактично займалися земельні громади. Так, 14 грудня 1927 р. правління земельної громади Великих Проходів Липецького району Харківської округи слухали заяву А. Нікуліна про поділ двору між ним і його братом М. Нікулінім. Ухвалили: «Доручити члену правління Ф. Медведєву виїхати на місце і спробувати улагодити конфлікт. Якщо ж це не вдасться, то передати справу в райсудземкомісію» [11, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 26, арк. 18].

Поділи дворів повинні були бути зареєстровані в райвиконкомі [13, ст. 79]. Поділи, що були незареєстровані в райвиконкомі, не мали законної сили. Селяни часто ігнорували це положення Земельного Кодексу, особливо коли передавали землю як весільний посаг дочці, яка виходила заміж. Згідно із звичаєвим селянським правом, це цілком законна дія, але радянське земельне право забороняло будь-які оборудки із землею, що була націоналізована й виведена із сфери громадсько-правових відносин.

При навмисних або ненавмисних заорювань чужої землі, в умовах селянської черезсмужності та багатосмужності, радянське цивільне право завжди було на боці законного землекористувача. За звичаєвим правом вважалося, що в таких випадках не можна залишати без оплати і працю, втрачену відповідачем. Так, селянин Т. Пилипенко скаржився земельним зборам Верхньо-Орільської земельної громади, що громадянин М. Федоренко засіяв його смужку землі ячменем, а тому просив загальні збори громади дати йому згоду скосити ячмінь на свою користь. М. Федоренко пояснив зборам, що «він ріллю засіяв, оскільки думав, що то його земля». Загальні збори ухвалили: «Зобов'язати М. Федоренка сплатити на користь Т. Пилипенка 12 крб. 50 коп., а ячмінь скосити і використати М. Федоренку» [11, ф. Р-1576, оп. 1, спр. 10, арк. 83]. Частіше в таких випадках громада присуджувала на користь того, хто засіяв чужий наділ, половину врожаю (тобто розглядала самозахват як вимушену однорічну оренду з відповідною оплатою в таких випадках).

Земельна громада, згідно з нормами звичаєвого права, стояла на сторожі майна своїх співгромадян, окремих дворів. Селяни вважали найтяжчими злочинами злодійство, особливо конокрадство і крадіжку снопів на полі, підпал двору. Потерпілий селянин вважав крадіжку його снопів або коня як замах на нього самого, адже такі злочини вели до повного розорення двору. Селяни були переконані що, якщо такі злочини вчинені, то покарання повинно бути негайним і безжальним, в протилежному випадку злочинці уникають справедливої кари [29]. У таких випадках селяни нерідко вдавалися до самосуду. Це різко суперечило радянському праву, згідно з яким земельна громада не мала жодних адміністративних та судових прав і не мала права втручатися в дії адміністративних та судових органів на селі [17]. Та в архівних фондах сільських рад за 1920-ті рр. збереглися незаперечні свідчення активної діяльності земельних громад в адміністративній та судовій сферах життя села. Так, 21 травня 1922 р. відбувся сход Гнилицької громади Шелудківської волості Зміївського повіту Харківської губернії, де слухали усну заяву одногромадників, які на 22 травня цього року викликалися в м. Зміїв слідчим для допиту як свідки по скарзі громадян М. Нестеренко і Г. Дерекі, чоловіки яких загинули від самосуду громади за злодійство. Вислухав цю заяву, громада цим присудом одноголосно ухвалила: «Довести до відома народного слідчого, що громадяни, яких викликають для допиту по позову Нестеренкової та Дерекіної ні чуть не винні, так як чоловіки Нестеренкової та Дерекіної – А. Нестеренко і Ф. Дерекі були знищені всією нашою громадою, як вони того і заслужили. Самосуд на Нестеренком і Дерекіною вчинили за згодою всієї громади. Позивачка М. Нестеренкова була спільницею в злочинних діях свого чоловіка» [11, ф. Р-131, оп. 1, спр. 3, арк. 91–92]. У 1925 р. в селі Скрипаї Зміївського району Харківської округи ввіймали двох злодіїв, винних у кількох крадіжках коней. Злодіїв було заарештовано, але міліція своєчасно не з'явилася і розлючена громада забила обох злодіїв. З цього приводу постала справа про самосуд, яка закінчилася тим, що суд покарав голову сільради і кількох призвідців [29].

Для боротьби із злочинністю громади створювали на селі загони самооборони. Так, загальні збори громади села Борового Зміївського району Харківської округи 28 серпня 1923 р. ухвалили: «Для захисту від бандитизму встановити нічну охорону», у зв'язку з тим, що у районі села діяли бандитські зграї, що грабували двори [11, ф. Р-1939, оп. 1, спр. 2, арк. 1]. Подібний нічний обхід (з дев'ятої години вечора) ухвалили 19 липня 1927 р. загальні збори хутора Нового Берецької сільради Олексіївського району [11, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 96, арк. 1]; 23 жовтня 1927 р. загальні збори Введенської земельної громади Чугуївського району Харківської округи [11, ф. Р-515, оп. 1, спр. 120 (ч. II), арк. 1]. Охорона, сторожі, призначені громадою, активно вели боротьбу також проти потрави хлібів, свавільного скошування трави, рубки ліса представниками окремих дворів. Громада притягувала порушників до відповідальності, штрафувала, влаштовувала їм громадський бойкот, нестерпні умови життя на селі [11, ф. Р-1943, оп. 1, спр. 13, арк. 53; ф. Р-1939, оп. 1, спр. 8, арк. 608; ф. Р-1940, оп. 1, спр. 11, арк. 14; ф. Р-1472, оп. 2, спр. 35, арк. 40].

Висновки. Про офіційні закони на селі мало хто знав, було недостатньо інформації. Офіційну законодавчу інформацію селянство сприймало насторожено, а то й вороже. Тому продовжувало регулювати свої сімейні відносини всередині двору, відносини двору і громади нормами звичаєвого права. Земельна громада, захищаючи інтереси своїх дворів, діяла в межах звичаєвого права. Це цілком відповідало нормам народної моралі. Збереження самосуду в селянському середовищі віддзеркалювало прихильність селян до громадських традицій. Жорстокість покарання була зумовлена як бажанням помститися, так і прагненням не допустити рецидивів подібних злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бюлетень НКЗС УСРР. – 1925. – № 7.
2. Вісник НКЗС УСРР. – 1925. – № 7–8.
3. Вісник НКЗС УСРР. – 1925. – № 9–10.

4. Вісник НКЗС УСРР. – 1925. – № 23–34.
5. Вісник НКЗС УСРР. – 1926. – № 17–18.
6. Вісник НКЗС УСРР. – 1927. – № 1.
7. Вісти ВУЦВК. – Х., 1922. – 21 березня.
8. Гершонов М. Земельний кодекс УСРР: Порадник селянам та земельним робітникам / М. Гершонов. – Х., 1927. – 196 с.
9. Гершонов М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв / М. Гершонов. // ВУАН. (Праці комісії для виучування звичаєвого права України). Збірник соціально – економічного відділу. – К., 1928. – № 8. – Вип. 2. – С. 73–76.
10. Держархів Луганської області.
11. Держархів Харківської області.
12. Єгоров А. Права двору на землю / А. Єгоров. // Радянський селянин – 1926. – № 2.
13. Земельний кодекс УСРР. – Х.: Вид-во НКЗС УСРР, 1922. – 90 с.
14. Зразковий статут земельної громади. (Для земельних громад з громадським розпорядком землекористування). – Х., 1924.
15. Калініченко В.В. Висвітлення земельної громади українського доколгоспного села в історіографії / В.В. Калініченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2008. – № 835. – С. 67–74.
16. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст. – Дніпропетровськ : Інновація 2007. – 456 с.
17. Обіжник НКЗС та НКВС УСРР від 15 листопада 1923 р. (№582) // Радянський селянин. – 1927. – № 21. – С. 40.
18. Положение о селянских обществах взаимопомощи // Земельное законодательство УСРР и практика по земельным спорам. [Сборник постановлений и решений]. – Х., 1925 – С. 530–543.
19. Радянський селянин. – 1925. – № 20.
20. Радянський селянин. – 1926. – №2.
21. Радянський селянин. – 1926. – № 5.
22. Радянський селянин. – 1926. – № 10.
23. Радянський селянин. – 1926. – № 21.
24. Радянський селянин. – 1927. – № 3.
25. Радянський селянин. – 1927. – №10.
26. Радянський селянин. – 1927. – № 12.
27. Радянський селянин. – 1927. – № 21.
28. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні / І.В. Рибак. – К., 1999. – 91 с.
29. Савченко-Сакун Є.В. Зміївський район / Є.В. Савченко-Сакун // ВУАН. (Праці комісії для виучування звичаєвого права України). Збірник соціально – економічного відділу. – К., 1928. – № 17. – С. 301–302.
30. Хауке О.А. Крестьянское земельное право / О.А. Хауке. // Труды Общества межевых инженеров. – М., 1914. – Вып. 5. – С. 7.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.